

Ziya Gökalp'in Milliyetçilik ve Din Anlayışı Üzerine Sosyolojik Bir Tartışma

**A Sociological Discussion on Ziya Gökalp's Understanding of
Nationalism and Religion**

Ahmet ÖZALP

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Karaman, Türkiye

Associate Professor., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Literature
Karaman, Turkey

ozalpahmet@kmu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3134-3084>

Ayşe ŞAHİN

Doktora Öğr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Karaman, Türkiye

Phd Student., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Literature
Karaman, Turkey

ayseakkuskmu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1801-3478>

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29238/tbd.2007.51276>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / The Article Arrival Date: 06.05.2021

Yayımlanma Tarihi / Publication Date: 25 Haziran / June 2021

Yayımlanma Sezonu / Publication Season: Haziran / June 2021

Cilt / Volume: 30

Sayfa / Pages: 86-100

ZIYA GÖKALP'İN MİLLİYETÇİLİK VE DİN ANLAYIŞI ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR TARTIŞMA

Öz: Bir toplumun, sosyo-kültürel yapısını anlayabilmek için o toplumun dününe ve bugününe bakmak sosyolojik bir çalışmayı daha anlamlı hale getirir. Bu süreci doğru analiz edebilmek ancak o toplumun değişim/dönüşümünde etkin rol oynayan aydınları anlayabilmekle mümkündür. Bu çalışma da Osmanlının son dönemi ile erken Cumhuriyet dönemi Türk Milliyetçiliğinin en önemli düşünürlerinden birisi olan Ziya Gökalp'in, din ve milliyetçilik anlayışından yola çıkarak sosyolojik bir değerlendirme yapmak amacıyla hazırlanmıştır. Türk kültürü ve toplum bilimi üzerine önemli çalışmalara imza atan Gökalp'in düşünce ve yöntemleri günümüze kadar ulaşmış, Türk toplumu ve bilim insanları için kılavuz olmuştur. Türk düşünce tarihinde adını sıklıkla duyuran Gökalp'in fikirleri, sadece kendi yaşadığı döneme değil, yeni kurulacak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin oluşumuna da kaynaklık etmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün, "Bedenimin babası Ali Rıza Efendi, hislerimin babası Namık Kemal, fikirlerimin babası Ziya Gökalp'tir" sözü bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında fikren öncülük etmiş bir insanının geçmişine etki eden olayların incelenmesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Ayrıca, onun yaşamının yine onun fikir dünyası üzerindeki tesirinden yola çıkarak, Fransız sosyologlardan etkilenmesi ile başlayan süreçte toplum analizlerinin anlaşılması açısından da bu çalışma önemli görünmektedir. Tarihe fikirleri ile öncülük eden şahsiyetlerin dönemin şartlarından etkilenmemesi oldukça imkansızdır. Bu nedenle Türk toplumunun zihin dünyasını hem milliyetçilik hem de din fikirleri ile şekillendiren Gökalp'in döneminin Osmanlı Devleti'nin düştüğü buhranlı durumdan etkilenmemesi de zordur. Dönemin şartlarını dikkate almadan yapılan çalışmalar yaşanan tarihi anlamada da sorunlara yol açmaktadır. Bu anakronist anlayış hem dönemin şartlarını analiz etmede hem de günümüze etkilerini anlamada sakıncalar doğurmaktadır. Bu nedenle çalışma tarihsel sosyolojik analizi yine o dönemin şartlarıyla objektif bir şekilde analiz etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Milliyetçilik, Din, Tarih, Sosyoloji

A SOCIOLOGICAL DISCUSSION ON ZIYA GÖKALP'S UNDERSTANDING OF NATIONALISM AND RELIGION

Abstract: In order to understand the socio-cultural structure of a society, researching its past and present clarifies the aim of a sociological study. It is only possible to analyze correctly this process by understanding the intellectuals who play an active role in the change/ transformation of that society. This study was conducted in order to make a sociological evaluation based on Ziya Gökalp's understanding of religion and nationalism, one of the most important scholars of Turkish nationalism in the late Ottoman period and the early Republic. Gökalp's thoughts and methods are still influential today and act as a guide for Turkish scientists and society. Gökalp's ideas, who has frequently made a name for himself in the history of Turkish thought, have not only been a source of knowledge for his own period, but also for the formation of the new Republic of Turkey. As a matter of fact, the words of Mustafa Kemal Atatürk, "The father of my body is Ali Rıza Efendi, the father of my feelings Namık Kemal, the father of my ideas is Ziya Gökalp" confirms this idea. For this reason, the main purpose of this study is to examine the events which molded the key figure who pioneered the establishment of the Republic of Turkey. In addition, this study proves to be quite important in terms of understanding the social analysis in the process that started with the influence of French sociologists on his life and ideas. It is quite impossible for the personalities who pioneered history with their ideas not to be affected by contemporary circumstances. For this reason, it is difficult for Gökalp, who shaped

the mentality of Turkish society with both nationalistic and religious ideas, not to be affected by the depressed situation of the Ottoman Empire. Studies carried out that do not consider the political climate of the period also hinder a clear understanding of history. This anachronistic approach possesses drawbacks in both analyzing the conditions of the period and understanding their effects on modern society. For this reason, the study aims to objectively investigate the historical and sociological analysis while taking into account the social atmosphere of that period.

Keywords: Ziya Gökalp, Nationalism, Religion, History, Sociology

Giriş

XIX. yüzyıl farklı etnik grupları içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğunun yıkılma sürecine girmesi ve milliyetçilik fikir akımlarının hız kazanmasıyla ön plana çıkan bir dönem olmuştur. Bu yüzyıl, Osmanlı devleti için özellikle askeri ve teknik alanda, Batı karşısında geri kalmışlığın daha da ön plana çıktığı buhranlı bir dönemdir. İşte bu süreçte dönemin Osmanlı aydınları, devleti geri kalmışlıktan kurtarmak ve muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmak için bir takım arayış içerisine girmişlerdir (Keskin, 2003: 102) Dönemin aydınlarının devleti parçalanmaktan kurtarma çabaları; Batıcılık, İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük gibi bir takım fikir akımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öne sürülen fikir akımlarının ortak özelliği, çöküş aşamasında olan devleti, Batı'nın tekniğinden yaralanarak yeniden ayağa kaldırmak ve çağdaş devlet yapısına büründürmektir. Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve yeni Türk Devleti'nin kuruluş aşamasında fikirleriyle ön plana çıkan ve oldukça etkili olan düşünürlerden birisi de hiç şüphesiz Ziya Gökalp'tir. İlk önceleri Osmanlı-İslamcı bir anlayış benimseyen Gökalp, daha sonraki süreçte milliyetçi bir çizgide ilerlemeye başlamıştır. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Diyarbakır delegesi seçilmesi ve akabinde Selanik'e gitmesi, onun fikir hayatında büyük değişimlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle milliyetçilik ve Türkçülük fikirlerinin alevlenmesi, burada geçirdiği yıllara denk düşmektedir. Ancak o, milliyetçilik fikrini hayatının merkezine koyarken, dini tamamen kenara atmamış, aksine dil, kültür, din birliğini sentezlemeye çalışarak, bu alanda yeni bir fikre öncülük etmiştir. Onun milliyetçilik anlayışı, yeni kurulacak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne de kaynaklık etmiştir.

Milliyetçilik ve Türkçülük konuları ile çok ilgilenen Gökalp'e göre, din de Türk yaşamının en önemli unsurlarından birisidir. Dolayısıyla Gökalp, devleti çağdaş medeniyetler seviyesine çıkarmak isterken, kendi öz kültürümüzden ve dini yaşayışımızdan ödün vermeden bunu yapmaya çalışmaktadır. Nitekim din, kültür, medeniyet birbiri ile çatışan ve aynı potada yer alması çok da mümkün olmayan farklı toplumsal gerçekliklerdir. Ancak Gökalp'e göre asıl olan, onları modern toplum yapısı içerisinde sentezleyebilmektir (Keskin, 2003, 111). Zira o, özellikle *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* adlı eserinde, bu fikri savunmaktadır. Gökalp'in düşünceleri hem toplum bilime hem de farklı alanlardaki çalışmalara öncülük etmiştir. Nitekim onun eserlerinde; modern milliyetçi düşüncenin, Doğu toplumuna yansımaları görülmektedir. Bu nedenle onun milliyetçilik ve din hakkındaki fikirlerini anlamak için hayatını kısaca analiz etmek gerekir.

1. Ziya Gökalp'in Hayatı ve Fikir Dünyasının Gelişimi

23 Mart 1876 yılında Diyarbakır'da doğan Ziya Gökalp'in asıl adı, Mehmet Ziya'dır. (Tütengil, 1964, 101). Babası Vilayet Evrak Memuru Mehmet Efendi, annesi Zeliha Hanım'dır. İçinde bulunduğu dönemin şartlarına rağmen eğitime oldukça önem veren Gökalp'in hürriyet ile ilgili fikirlerinin oluşmasında 1886 yılında girdiği Mektebi Rüştîye-i

Askeriyye' si ve orada karşılaştığı hocası İsmail Hakkı Bey'in etkisi büyüktür. (Gürsoy-Çapcıoğlu, 2006, 89-90). "Fikir ve hissimin ilk mehd-i terbiyesi Mekteb-i Rüsti-i Askeri olduğundan sulh-ü müebbedin yegâne vasıta-i temini olan askerliğe büyük bir hürmet, samimi bir meftuniyetle mütehasşısım" ifadesi, Gökalp'in fikirlerinin oluşmasında etkili olan unsurları anlama açısından değerli görünmektedir (Gökalp, akt. Tütengil, 1956, 102).

Gökalp'in düşüncelerin şekillenmesinde, içinde bulunduğu dönemin koşulları da etkilidir. Çocukluk ve gençlik yıllarında büyüdüğü çevrenin, ailesinin ve özellikle babası Mehmet Tevfik Bey'in etkisinde kalan Gökalp'in, dini duyguları güçlüdür (Heyd, 2010, 114). Ancak 1888 yılında babasını kaybetmesi sonucu Diyarbakır Askeri Rüstiyesi'nden ayrılarak, Diyarbakır İdadisi'nde eğitimine devam eden Gökalp, burada fen bilgisi hocası Doktor Yorgi ile tanışır. Hocası Yorgi'den Fransız Edebiyatı ve Avrupa Felsefesi üzerine eğitim almaya başlayan Ziya Gökalp, aynı zamanda amcası Hasip Efendi'den de İslam İlmi öğrenmektedir (Vakkasoğlu, 1984, 19). Ancak bir taraftan İslam ilmi, diğer taraftan felsefi öğretiler, Gökalp'in düşünce dünyasında karmaşalar yaşamasına neden olur. Bu dönemde yaşadığı ruhi bunalımlar Gökalp'i intihara sürükler. Onun bu davranışı (intihar) ile ilgili çeşitli görüşler olsa da araştırmalardan yola çıkarak yapılan değerlendirmeler, onun intihar nedenini, hocası Yorgi'den aldığı felsefe dersleri ile amcası Hasip Efendiden aldığı İslam İlmi arasında sıkışıp kalmış olmasına bağlar. (Ülken, 2001, 304). Gökalp yaşadığı buhranlı dönemi, dini ve felsefi duyguların arasında sıkışıp kalmışlığı;

"İdadide bir taraftan tabii ilimler okumaya, diğer yünden kelimeler dersleri almaya başladık. Biri müspet, diğeri menfi elektriğe sahip bu iki ters cereyan, ruhun boşluğunda her çarpışma oldukça hakikat şimşekleri yerine, şüphecilik yıldırımları fırlamaya başladı. Ruhun içinde müspet hakikatler ile sevgili ideallerim her gün daha büyük bir şiddetle çarpışıyorlardı... Yaşadığım dehşetli buhranı uzun uzadıya yazacak değilim. Yalnız, bu buhranın beni fiilen intihara sevk ettiğini, birçok seneler sihire düşkün hale getirdiği, vücutta zayıflatarak bir deri bir kemik haline koyduğunu söylemek buhranın şiddetini göstermeye yeterlidir... Bütün ıstıraplarımın kaynağı felsefi düşüncelerimdi. O zaman "Hakikat-ı Kübra" adını verdiğim büyük hakikati bulabilsem hiçbir sıkıntım kalmayacağına eminim..." sözleriyle ifade eder (Gökalp, 1922, akt. Kardeş, 1992: 11-15).

Dini ve felsefi buhranın ardından, arayış içerisine giren Gökalp, bu süreçte Durkheim'ı keşfeder (Vakkasoğlu, 1984, 22). İntihar üzerine çalışmalar yapan Durkheim, intihar meselesinin tesiri altında kalan Gökalp için bir rehber olacaktır. Hocası Durkheim'ın düşüncelerinden esinlenerek yeni bir yol çizmeye çalışan Gökalp, intiharın asıl nedeninin mefkûresizlik olduğunu dile getirir. Bu süreç, Gökalp'in din hakkındaki düşüncelerinin yeniden inşasını sağlar. Dinin, toplumları birleştirici ve bütünleştirici rolü üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışan Gökalp, Durkheim'ın sosyolojisinden hareketle; Toplumsal yaşamı yönlendiren değer ve idealler nelerdir? Sorusunun cevabını bulmaya çalışır (Heyd, 1980, 19). Gökalp, Hıristiyan olan ve devrimci yanı ağır basan hocası Yorgi Efendi'nin, Batı demokrasisini bire bir taklit etmeyen, Türk milli ruhuna ve memleketin sosyal yapısına uygun bir rejim ortaya çıkarma fikrinden çok etkilenir. Nitekim bu düşünce, onun ileriki yaşamında fikirlerinin merkezine koyduğu Türkçülük tezahürünün de temelini oluşturacaktır (Heyd, 1980, 20). Oldukça sıkıntılı yıllar geçiren ve ardından ceza evine düşen Gökalp, bu süreci ruhi bunalımlardan ebedi surette kurtulmak için bir fırsat olarak nitelendirir. Bu dönemde inkılâpçı Naim Bey ile yolu kesişen Gökalp'in, meşrutiyet ve milliyetçilik fikirleri daha da belirginleşmeye başlar. Meşrutiyetin bir gün mutlaka geleceğini, ancak şu an milletin uykuda olduğunu dile getiren hocası (Naim Bey), ona ve onun gibi aydınlara büyük sorumluluk düştüğünü telkin eder (Gökalp, 1922, Akt. Kardeş, 1992, 16). Hocasının fikirlerini de dikkate alan Gökalp, bu süreci içinde bulunduğu sıkıntılı durumlardan kurtulmak ve yeni ülkü ve idealleri yaşatmak için bir fırsat olarak görür.

Gökalp, 1908'de İttihat ve Terakki Partisinin Van, Diyarbakır ve Bitlis heyetinin müfettişliğine atanır ve 1909'da İstanbul'a gelerek Darülfünun'da hocalık yapmaya başlar. Çeşitli dergi ve mecmualarda yazılar yazarak sesini duyurmaya çalışan Gökalp, İttihat ve

Terakki Kongresi nedeniyle gittiği Selanik'i ve "Genç Kalemler" dergisini yazılarını kaleme almak için bir fırsat olarak görür. Nitekim Selanik, Gökalp' in düşünce dünyasında önemli değişikliklerin yaşandığı ve İttihat ve Terakki'nin içinde ivme kazanmaya başladığı yerdir. (Acet, 2014, 67-68). Burada kaldığı süreçte bir takım milliyetçi eğilimlerle karşılaşan ve fikri manada değişiklikler yaşayan Gökalp, İstanbul'a döndüğünde değer verilen ve itibar gören bir ideolog olarak görülmeye başlar (Vakkasoğlu, 1984, 37-39).

Osmanlı'nın, Bakan Savaşı sonucunda Rumeli'deki toprakları kaybetmesi ile birlikte sıkıntılarının iyice artmaya başladığı bu yıllarda Gökalp, devleti içinde bulunduğu bunalımlardan kurtarmanın yollarını aramaya başlar. Dolayısıyla, birçok Osmanlı aydını gibi Gökalp'in Osmanlılık anlayışı da bu süreçte zayıflamaya başlar. Çocukluk yıllarından itibaren şekillenmeye başlayan fikirlerinde, zaman zaman dönemin ruhuna göre bir dönüşüm yaşandığı görülür. Yaşamı boyunca ülkenin içinde bulunduğu durumu yakından takip eden Gökalp, çeşitli siyasi ve sosyal örgütlere de dahil olur. (Acet, 2014, 70). Dönemin şartları gereği Osmanlılık fikri, yerini Türk Milliyetçiliği anlayışına bırakırken, Gökalp'in eserlerinde de "Türkçülük" fikri belirginleşmeye başlar. O bu süreçte, dönemin önemli isimleri Yusuf Akçura ve Ömer Seyfettin gibi düşünürlerin fikirlerinden de etkilenir (Heyd, 1980, 27).

Yaşadığı dönem itibariyle zaman zaman değişikliğe uğrayan görüşleri, Gökalp'in çağın gerektirdiği şekilde düşüncelerine yön verdiğini gösterir niteliktedir. Nitekim ilk dönemlerinde Osmanlılık/İslamcılık/Ümmetçilik düşüncesi ön planda iken, daha sonraları milliyetçilik fikir akımını çalışmalarının merkeze almıştır. Ancak onun düşüncelerinin temelini oluşturan din anlayışı, tamamen ideallerinden bağımsız bir hal almamıştır (Vakkasoğlu, 1984, 197). Aksine o, dil birliği, kültür birliği ve din birliğini milleti oluşturan temel unsurlar olarak görmektedir (Acet, 2014, 69). Özellikle *Türkleşmek*, *İslamlaşmak*, *Muasırlaşmak* adlı eseri ve diğer bazı eserleri Gökalp'in bu husustaki düşüncelerini ispatlayıcı niteliktedir. Gökalp, Türk toplumu ve Türk kültürü üzerine yaptığı çalışmalarıyla günümüze ışık tutan ve sosyolojiyi Türkiye'ye tanıtan düşünürlerden birisidir. Onun fikirleri, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte hayat bulmuş ve tarih sahnesinde yerini almıştır. (Bircan, 2019, 7). Gökalp'in sosyolojik düşüncelerinin oluşmasında; Durkheim ve Comte'un yanı sıra Fouillée, Tarde ve Bergson gibi batılı düşünürler etkili olmuştur (Bircan, 2019, 40). Onun, toplum ve din hakkındaki düşüncelerinde özellikle Durkheim'in etkisi görülmektedir. Toplumsal varlığın temelini kolektif bilince dayandıran Durkheim gibi, o da dayanışma temelli bir toplumun, dini ve milli duygularının da daha baskın olacağını ifade etmiştir. İçinde bulunduğu toplumu düze çıkartacak olan şey de, yardımlaşma ve dayanışma ruhudur.

2. Ziya Gökalp'te Milliyetçilik ve Osmanlı Devleti'nin Durumu

Özellikle Fransız Devrimi ile birlikte ön plana çıkan milliyetçilik anlayışı, zamanla tüm dünyayı etkisi altına almaya başlamıştır. Bu süreçte dünyada yaşanan milliyetçilik söylemleri, birçok ülke gibi Osmanlı Devleti'nin de değişimini kaçınılmaz kılmış ve yeni oluşumlar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. İçerisinde farklı etnik grupları barındıran Osmanlı Devleti, yapısal olarak değişime uğramaya başlamış ve akabinde meydana gelen "hürriyet" ve "eşitlik" söylemleri, devlet içerisindeki azınlıkların ve bağımsızlık elde etmeye çalışan grupların sahneye çıkmasına zemin hazırlamıştır (Çelebi, 2010, 200). Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşmesindeki en temel unsurlardan biri olan milliyetçilik, son dönemlerini yaşayan Osmanlı Devleti yapısından, ulus devlet niteliği taşıyan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçişte önemli bir etken olmuştur. Bu süreçte çeşitli fikir akımları ortaya çıkmaya başlamış ve devleti içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmanın yolları aranmaya başlanmıştır. Dolayısıyla birçok düşünürün dahil olduğu bu akım, ideolojik anlamda farklı söylemlerin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bu kavramlardan biri de o dönemin en tartışmalı konularından olan, "milliyetçilik" söylemleridir. Ancak, Fransız

devrimi sonrası, sosyal ve siyasal alanda etkinliği azalmaya başlayan dinin yerini, milliyetçilik fikrinin alması beklenmiştir. Ancak dinlerde var olan hoşgörü anlayışının yerini tam olarak tutamayan milliyetçilik, beklentileri tam anlamıyla karşılayamamıştır. Nitekim tek tip milli bir yapının varlığını savunan milliyetçilik anlayışı, hoşgörüsüzlüklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Acet, 2014, 25).

Milliyetçilik tam olarak tanımlanması mümkün olmayan ve net bir sınır çizilemeyen kavramlardan biridir. Toplumlar arasındaki yaşamsal farklılıklara göre şekillenen milliyetçilik; bazen bir ideoloji, bazen doktrin bazen bir paradigma olarak algılanmakta ve genellikle de etnisite ile birlikte değerlendirilmektedir. Nitekim kimi düşünürler milliyetçiliği biyolojik ve etnik kökenlere dayandırırken, birçoğu ortak bir tarih, dil, din vs. birliği gerektiren kolektif bir bilinç, bir ideoloji olarak nitelendirmektedir (Zorlu, 2018, 12). Sübjektif unsurlar açısından bakıldığında milliyetçilik, kişinin içinde bulunduğu toplumla aktif iş birliği içerisinde olması ve ortak hislerle bir arada yaşaması, aynı şuuru taşımasıyla mümkündür. Kısaca milliyetçilik, “*millet olduğunu hisseden insanlar topluluğu*” olarak ifade edilebilir (Türküne, 2012, 19).

Milliyetçilik ile ilgili; tarihçiler, sosyologlar, hukukçular vs. farklı bir tanımlamaya gitse de her birini aynı zeminde buluşturan ortak noktalar vardır. Önemli düşünürlerden birisi olan Ali Fuad Başgil;

“Milliyet, hukuki açıdan bireyi ve devleti bağlayan vatandaşlık bağıdır. Sosyolojik olarak bakılacak olursa, aynı türe mensup olmayı temsil eder. Nitekim doğada arı arıyla, güvercin güvercinle, karınca karınca beraber yaşar. Hayvanlardaki bu kendi türüne doğru yönelmenin temelinde içgüdü önemli bir etkidir. İnsanda bu güdü, milli duygunun şekline bürünmektedir” diyerek millet bilincine örnek verir (Başgil, 1943, 144, Akt. Keskin, 2003, 361).

Türk sosyologlarından Mehmet İzzet göre milliyet, *milli olmayı* yani aynı millete mensup olmayı gerektirir (İzzet, 1969, 15). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, imparatorluktan ulus devlete geçişin mimarı Mustafa Kemal Atatürk ise milleti: “Zengin hatıra mirasına sahip olan, beraber yaşamak hususunda ortak arzu ve olurda samimi olan, sahip olunan mirasın korunmasında ve beraber devam hususunda iradesi ortak olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete “millet” adı verilir” şeklinde tanımlar (İnan, 1969, 23-24). Yani, Atatürk'e göre millet; dil, siyaset, ırk ve vatan birliği ile tarihi ve ahlaki yakınlığı temsil eder. Atatürk'ün milliyetçilik düşüncelerinin temelinde Ziya Gökalp'in fikirlerinin etkisi olduğu bilinmektedir. Nitekim onun, “Bedenimin babası Ali Rıza Bey, hislerimin babası Namık Kemal, fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp'tir” sözünde bu etkinin tezahürünü görmekteyiz (Duymaz, 1923, 7).

3. Ziya Gökalp'te Din ve Milliyetçilik Fikirlerinin Harmanlanması

Gündelik yaşamın hemen her alanında etkin rol oynayan din olgusu, ilk toplumlardan günümüze dek varlığını sürdürmektedir. Toplum yaşamının şekillenmesinde; kültür, gelenek, adetler, sosyal ve siyasal normlar kadar etkili olan din, sosyal hayatın kurallar çerçevesinde şekillenmesinde de en büyük rolü üstlenmektedir. Toplumsal yapı içerisinde birtakım kurallar çerçevesinde kendisini gösteren din olgusu, toplumların birlik, beraberlik, bütünlük sağlaması açısından bir “harç” vazifesi görmektedir (Baron, 2007, 18). Yalnızca toplumların değil, bireylerin yaşamının şekillenmesinde de önemli bir rol üstlenen din, bireyin karşılaştığı olumsuzluklarla başa çıkmasında da olumlu bir etkiye sahiptir. Ancak, dinin olumlu yanlarının yanı sıra zaman zaman baskıcı bir yapıya büründüğü ve çıkar gruplarının aracı haline geldiği de görülmektedir. XIX. yüzyılda da hız kazanan toplumsal değişim süreci ile birlikte, sosyal hareketlerde yaşanan yoğunluk, sosyolojinin de daha görünür olmasına olanak sağlamıştır. Değişen toplum yapısı ile birlikte din algısının değişimi de kaçınılmaz olmuştur. Nitekim bu süreçte, dinin toplumsal düzenin sağlanması açısından önemli

olduğu ancak daha pozitivist ve daha seküler bir boyut kazandığı söylenebilir. Sosyolojiyi sistematik bir hale getiren ve toplum bilimin kurucusu olarak görülen Auguste Comte da dinin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği aşamaları belirtirken, en son evreye pozitif din anlayışını oturtmuştur. Bu anlayış Gökalp'in zihin dünyasını derinden etkilemiştir. Sosyolojinin, Türkiye'ye tanıtılmasında etkin rol oynayan Gökalp; dini, sosyolojik bağlamda ele almış ve pozitif din anlayışı üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışmıştır. Gökalp, dinin sosyal işlevleri üzerinde sıklıkla durmuş ve düşüncelerinin temelini oluşturan milliyetçilik fikri ile dini birbiri ile harmanlamaya çalışmıştır (Acet, 2014, 6). İçinde bulunduğu dönemin koşulları gereği, dinde yenileşme hareketine gidilmesi gerektiğini öne süren Gökalp, bazı düşünürler tarafından din hakkında çelişkili fikirlere sahip olduğu gerekçesiyle eleştirilse de onun bu çabalarının ürününü, toplum bilim ve Türk tarihi gibi çeşitli alanda görmek mümkündür.

3.1. Milliyetçilik Anlayışı: Ziya Gökalp, milliyetçilik ve Türkçülük akımının Türkiye'deki en önemli temsilcilerindendir. Millet ve milliyetçilik, onun düşüncelerinin temelini oluşturur. Öncelikle *millet* kavramı üzerinde duran Gökalp, topluluklar üzerinden bir tanımlama yapar ve aşiret gibi küçük topluluklara "cemia" ismini verir. "Cemia"ların bir araya gelmesi sonucunda devlet oluşur. Devlet içerisindeki farklı etnik yapıya sahip olan topluluklara ise "camia" adını verir ve bu yapıya Osmanlı İmparatorluğunu örnek gösterir. Cemiaların bir araya gelmesi ile birlikte "cemiyet"ler ortaya çıkar. İşte bu milli şuur bilincine sahip cemiyetler *millet* dediğimiz şeyi oluşturur (Gökalp, 2014, 96-97).

"Millet; asırlarca beraber yaşamış, zulüm ve felaketlere beraber göğüs germiş, şan ve şerefi beraber istihsal etmiş, beraber ağlayarak beraber sevinmiş, gelecekte de ortak gayeye ulaşmak için beraber muzaffer olmaya azmetmiş, dayanışma halindeki fertler topluluğudur" (Gökalp, 2014, 69). Ona göre Osmanlı da böyle bir millettir (Köseoğlu, 2009, 163). Sosyolojik açıdan daha çok Durkheim'den etkilendiği bilinen Gökalp'in millet/milliyetçilik fikri bakımından ayrı bir yol izlediği görülür. Durkheim'in cemiyeti ön plana çıkararak görüşlerini benimseyen Gökalp, onun "Millet Tanrısı" fikrine karşı çıkar. Zira Gökalp'e göre millet en mükemmel cemiyettir. Nitekim Fransız toplumu için millet, modern insanın ait olduğu çeşitli içtimai zümrelerden sadece birini temsil ederken, Gökalp milleti, en üst manevi otorite olarak konumlandırır (Heyd, 1980, 39-40).

Milleti ve millet olabilme bilincini çeşitli unsurlarla açıklayan Gökalp'e göre millet, coğrafi bir cemaat değildir. Nasıl ki İran ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok etnik yapıyı içerisinde barındıran devletleri tanımlarken, sadece aynı milleti muhteva eden bir yapıdan söz edilemezse, hiç kimseye mensup olduğu toprak/ülke üzerinden bir millet tayini de yapılamaz (Gökalp, 1982, 226). Ayrıca millet, bireyin keyfine göre seçebileceği bir unsur olmadığı gibi, ırki ve kavmi olarak da görülemez. Zira tarihte meydana gelen göçler ve savaşlar, kavimlerin safliklarını ortadan kaldırmıştır. Nasıl ki toplumsal kazanımlar, biyolojik kalıtımla değil de sosyal niteliklerle nesilden nesile aktarılıyorsa, biyolojik belirlemiş olan ırk da milleti belirlemez. İşte bu sebepten dolayı, saf bir Türkçülüğün söz etmek mümkün değildir. (Gökalp, 1982, 226-227). Gökalp'e göre millet; ırkta, kavimde, coğrafi ve siyasi bir toplulukta birlik değil; eğitimde, milli kültürde, duyguda birlik ve beraberliktir. Yani millet; dil, din, ahlak ve aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşan bir zümredir. Milleti oluşturan temel unsurların başında lisan (dil) ve hars (duygu) birliği gelir (Gökalp, 1982, 227). Kısacası millet; "aynı harsta müşterek olan fertlerin bütünüdür" (Gökalp, 2014, 117).

Millet fikrinin özellikle en zor zamanlarda ortaya çıktığını belirten Gökalp, Kurtuluş Savaşı'nda bazı devletlerin başarılı olmasındaki en büyük etkeni, milli bilinç ruhuna sahip olmak ile ilişkilendirir. "Milliyet fikri esir bir kavmin ancak esirlik ve bağımlılıktan kurtulması için kullanılan silahtır... Milliyet fikri güçlendikçe, 'İslam Ümmetçiliği' fikri de o ölçüde kültürleneceğinden, var olan kültürü besleyip güçlendirecektir" (Gökalp, 2009, 85).

Gökalp'e göre milli bilinç, vatani, medeni ve mesleki ahlakların kuvvetlendirilmesiyle oluşturulabilir. Toplum düzeninin sağlanması, hürriyet ve istiklalin yaşatılması, milli bilincin kuvvetlendirilmesi ile mümkündür (Gökalp, 2014, 106-108). Ona göre, milli bilincin ortaya çıktığı yerde ne imparatorluk ne de sömürge kalır. Nitekim Rusya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğunun parçalanma sebebi I. Dünya Savaşı değildi, bu sadece sonuçtu. Zira imparatorluklar içinde yaşayan kavimler arasında, milli vicdan şuuru ve mahkûm olarak yaşaması mümkün olmayan mefkûre sahibi milletler olmasaydı, bu imparatorluklar yıkılmazdı. (Gökalp, 2014, 100). İşte bu yüzden, "...Milli bir bilince, milli bir mefkûreye sahip olamayan bir toplulukta, ahlak, milli birlik, fedakârlık beklemek boşunadır..." (Gökalp, 2009, 50). Buradan hareketle Gökalp, I. Dünya Savaşı sonrasında çöken çoğu imparatorlukların bir devlet kurması ya da bağımsızlık elde etmesine karşın, Arap ülkelerinin bağımsızlık elde edememelerini de millet şuurunun oluşmamış olmasına bağlar.

Türkçülüğü düşünce dünyasının merkezine koyan Gökalp'in sosyolojisinin temelinde, ümmetten millete geçme arzusu görülür. Ona göre Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalabilmesinin yolu milliyetçilik fikrinden geçer. Dolayısıyla milliyetçilik fikrinden mahrum kalmış bir millet, bencil, menfaatperest, korkak ve ümitsizdir. Öyleyse kurtuluş için gerekli olan temel unsur milliyetçilik ülküsüne tutunmaktır (Acet, 2014, 98). O bu düşüncelerini; "Tarih genel bir kural olarak gösteriyor ki, her nereye milliyet ruhu girdiyse orada büyük bir gelişme ve ilerleme akımı doğdu..." sözleriyle ifade eder. Milliyetçilik mefkûresini ideal haline getiren Gökalp, niçin yaşamalı? Sorusuna da "ülkü için" cevabını verir (Gökalp, 2009, 26).

Gökalp'in milliyetçilik ve Türkçülük anlayışının temelinde, aynı terbiyeyi almış bir millet bilinci vardır. Ona göre millet, yalnızca siyasi birliktelik içinde olan insanları teşkil etmez. Millet bir kimsenin keyfiyetine ve menfaatine göre belirlediği bir topluluk da değildir. Bir kimse kendisini bir topluma ait hissederek hür olduğunu zanneder. Oysaki bireyin böyle bir hürriyeti yoktur. Ferdin bir millete bağlılığı hislerle mümkündür. Millet demek, aynı terbiyeyi almış fertlerin oluşturduğu dil ve kültür birliği demektir. Dolayısıyla bir kimsenin milliyetinin belirlenmesinde, terbiyesini aldığı milletin etkisini görmek kaçınılmazdır (Gökalp, 1982, 228-229). Bir milletin fertlerinin yalnızca dilleri ile değil, dinleri ile de ortaya çıktığını ifade eden Gökalp'e göre, dil ile din arasında göz ardı edilemez bir ilişki söz konusudur. O, aynı dili konuşan toplumların, aynı dini kabul ettiklerine dikkat çeker ve nasıl ki, bir dine girmedi dilin etkisi yadsınmazsa, bir milliyete girmedi de dilin etkisi yadsınmaz. Türkiye'ye göç eden ve Türk olmayan Müslüman azınlıkların, dini birliğin etkisi ile Türkleştiklerini örnek göstererek, dil ile din arasındaki samimi ilişkiye dikkat çeker (Gökalp, 2009, 73-79).

Gökalp'e göre insan, dilde ve dinde birlik sağladığı bir toplumda yaşamak ister. O, "Maddi üstünlüklerimiz, ırklarımızdan geliyorsa, manevi meziyetlerimiz de terbiyesini aldığımız cemiyetten gelir" diyerek, dil, din ve ahlak birliğinin altını çizer. Bu düşüncesini, Büyük İskender'in "Benim hakiki babam Filip değil Aristo'dur. Çünkü birincisi maddi varlığımın, ikincisi manevi varlığımın meydana gelmesine sebep oldu" sözleriyle pekiştirir (Gökalp, 2014, 38.) Zira Büyük İskender'in maneviyatı maddiyattan üstün gören anlayışı, Gökalp'te de görülür. Çünkü ona göre, millet olabilmenin temel unsuru soy ağacı değil, terbiye ve idealin milli olmasıdır. Nitekim bir insan hangi milletten terbiye almışsa ona göre tavır sergiler. Dolayısıyla insan, terbiyesini aldığı cemiyetin uğruna hayatını feda edebilir (Gökalp, 2014, 38). Millet olabilmek için milli tarih bilinci şarttır. Bu yüzden çocuklara kendi vatanlarını sevdirmek ve onlara atalarının faziletlerini en iyi şekilde aktarmak gerekir. Çocukların istikbali için onlara verilebilecek mefkûre, atalarının kahramanlıklarını ve milletin şanlı şerefli sergüzeştlerini tarih aracılığıyla aktarmak olacaktır. Gökalp, "Mefkûre ağacının kökleri, mazinin ne kadar derin noktalarına inilebilirse, istikbal çiçekleri ve yemişleri de o derece taravetli ve feyizli olur" sözleriyle tarih bilincinin önemine vurgu yapmaktadır (Gökalp, 1982, 196).

Gökalp'e göre milliyetçilik şuurunun oluşmasındaki en önemli unsurlardan biri de dildir. O, etnik kökene bağlı milliyetçilik anlayışının aksine, dili aynı olan insanlardan meydana gelen bir toplumun daha milliyetçi olduğunu savunur. Millet olabilmek için gerekli olan şey soy bağı değil, ortak bir tarih, ortak bir dil bilincinin oluşabilmesidir. Nitekim dil, duygu ve düşüncelerin anlatılması, gelenek ve göreneklerin aktarılması açısından önemli bir unsurdur (Gökalp, 2009, 78-79). Dilin önemine sıklıkla vurgu yapan Gökalp'e göre; din, ahlak, hukuk, ekonomi gibi sosyal faaliyetlerin temelinde "dil" vardır. Bu sosyal faaliyetlerin değer kazanması, dilin değer kazanmasıyla mümkündür. "Dil sosyal hayatın tabanı, maneviyatın dokusu, kültür ve medeniyetin temelidir." Dolayısıyla milliyet mefkûresi, aynı dilin konuşulması ile daha güçlü hale gelecektir (Gökalp, 2009, 81). Son yüzyılda devletlerin tek bir dile dayandırılmasının imkânsız gibi görülebilir. Ancak bugün Avrupa'da aynı dili konuşan toplumların gelecek vaat ettiği bir gerçektir. Dil birliği yaşayan toplumlar, hiç değilse milli vatanın manevi sınırlarını belirleyebilmekte ve geleceğe daha güvenle bakabilmektedir. Gökalp'e göre ortak bir bilince dayanmayan bir toplum, insanların karınlarını doyurdukları bir imareten öteye gidemez. Devlet ve vatan ancak milli bir birlik ve milli bir mefkûreye dayanırsa sonsuza ulaşır. Yalnızca kişiye mal edilmiş bir toplum, yıkılmaya/yok olmaya mahkûmdur. Nitekim *dil* dediğimiz şey, yalnızca bir iletişim aracı değil, devlet ve vatan kavramlarının da sembolüdür. Dil, milliyet duygusunun aktarılmasında olmazsa olmaz bir ülküdür (Gökalp, 2009, 80-81).

Gökalp'e göre aynı dili konuşanlar genellikle aynı milliyetten gelmektedir, yani aynı kavmin fertleridir. Duygu ve düşüncelerin aktarım aracı olarak nitelendirilen dil, aynı zamanda kültürlerin, gelenek ve göreneklerin de taşıyıcısıdır. Dolayısıyla aynı duygu ve düşünceye sahip toplumların, aynı dini benimsemesi de tabiidir (Gökalp, 2009, 77-78). Milliyetçilik ve dil arasındaki ilişkiye, "ümme", "millet" ve "devlet" arasında bir bağ kurarak anlatmaya çalışan Gökalp'e göre, bu kavramlar sosyal gerçeklikten beslenmedikçe ve sosyal varlıkların simgeleri haline gelmedikçe hiçbir anlam ifade etmezler. Sosyal gerçekler dediğimiz unsurlara, İslam Ümmeti, Osmanlı Devleti, Türk Milleti ve Arap Milletini örnek gösterebiliriz. O halde ümme; aynı dini benimsemiş toplumları ifade ederken, devlet; aynı siyasi birlik/hükümet tarafından idare edilen insanlar bütünü, millet ise; aynı dili konuşan insanlar topluluğunu simgeler. Ayrıca millet, yalnızca bugünün dilini değil, yarının dilini de konuşacak olan toplulukları ifade eder. Sosyal gerçeklik bağlamında değerlendirildiğinde her ne kadar kısmi farklılıklar söz konusu olsa da "ümme", "millet" ve "devlet" kavramları birbirinden tamamen bağımsız olması düşünülemez (Gökalp, 2009, 72-73). Gökalp'in da belirttiği gibi dil ile milliyetçilik ayrılmaz bir bütündür. Nitekim onun gibi düşünen, milliyetçiliği merkeze koyan birçok düşünür vardır. Şüphesiz Hürriyet ve Terakki uğruna savaşıyor ve Gökalp'i bu hususta etkileyen en önemli isimlerden birisi de Cemaleddin Efgani'dir (Heyd, 1980, 20). Milliyetçilik ve dil arasındaki ilişkiye dikkat çeken Efgani, "Toplumun saadeti milliyetsiz, milliyeti lisansız olmaz" der (Köseoğlu, 2009, 52). "Lisan birliği şaşılacak bir birleştiricidir. Dil birliği, maksatları çeşitli aşiretleri, maksatları farklı kabileleri cinsiyet (milliyet) sancağı altında toplayarak maksada yönelten yegâne birliktir" (Köseoğlu, 2009, 53). Gökalp'in milliyetçilik, dil ve din birliği hakkındaki görüşlerine ışık tutan Efgani, milleti birbirine bağlayan iki temel unsurun dil ve din olduğunu ifade eder, ancak dil, dinden daha kalıcı bir milliyet bağı temsil eder. Ayrıca dil; yardımlaşma, dayanışma, milli birlik ve bütünlüğün sağlanmasında da önemli bir etkidir (Köseoğlu, 2009, 53). Bundan dolayıdır ki ana dilimiz çok önemlidir. Nitekim ruhumuza hayat veren dini, ahlaki, bedii (estetik) duygularımızı ana dilimiz sayesinde almışızdır (Gökalp, 2014, 37-38). Dil, bir milletin mihenk taşıdır. Dilde bağımsızlık siyasi bağımsızlığın vazgeçilmez unsurudur (Heyd, 1980, 85-86).

3.2. Din Anlayışı: Türk milliyetçiliğinin fikir babası olarak bilinen Ziya Gökalp'in hem çocukluk hem de gençlik yılları dikkate alındığında, dine olan yakınlığı göze

çarpmaktadır. Çocukluk yıllarında ailesi ve hocalarından aldığı dini eğitim ile daha sonra almış olduğu eğitimin niteliği, onun ileride oluşturacağı sentezinin karakterine ve zihin haritasına yön vermektedir. Özellikle Cumhuriyet dönemi öncesi yazılarında, onun dine olan yaklaşımını ve dini düşüncelerinin tezahürünü görmek mümkündür. Genel sosyoloji anlayışında Durkheimcı bir yaklaşım sergileyen Gökalp'in, dini düşüncelerinde de yer yer Durkheim'in etkisi görülür. Ancak Gökalp, Durkheim'in din hakkındaki düşüncelerini olduğu gibi almamış, onun görüşleri ışığında milli bir din sentezlemeye çalışmıştır. Nitekim Durkheim'a göre, toplum hayatı ve toplumun bütün müesseseleri dine dayanmaktadır. Ancak Comte'un üç hal yasasından hareketle, toplumun pozitivist evreye ulaştığını dile getiren Durkheim için dini birlik bozulmaya ve zedelenmeye başlamıştır. Dolayısıyla toplumu, dini değerlerle ayakta tutmak artık çokta mümkün görülmemektedir. (Bolay, 1996, 128-129). Durkheim'in bu düşüncesine kısmen katılan Gökalp'e göre din, ferdin yüksek şahsiyet sahibi olması için en önemli unsurdur. Din, yalnız fertlere şahsiyet kazandırmakla kalmaz, cemiyetlere de şahsiyet kazandırır (Gökalp, 1982, 24).

Dinin birey ve toplum üzerindeki işlevsel yönüne dikkat çeken ve Gökalp'in din hakkındaki düşüncelerine rehberlik eden Durkheim'a göre din, özellikle ayinler ve toplantılar yoluyla bireyin ve toplumun ruhunu yeniden oluşturarak, kuşaklar arasında duygu ve düşünce aktarımı sağlamaktadır. Durkheim, toplumsal olayların en ilkeli olarak nitelendirdiği dini, kolektif hayatın tüm tezatlıklarına (hukuk, ahlak, siyaset, sanat vs.) kaynaklık eden, insanlar arasındaki olumlu ve karşılıklı ilişkileri düzenleyen bir olgu olarak nitelendirir. Dinsel ritüeller (bayram, ibadet, ayin vs.) toplumsal mekanizmaların işleyişinde önemli bir etkidir (Gözaydın-Gülsoy, 2010, 8-9). Gökalp'e göre dini değerler, "bütün manevi kıymetlerin camii"dir. (Gökalp, 1982, 27-28). Durkheim'dan hareketle dinin, toplumsal yaşam üzerindeki olumlu etkilerine değinen Gökalp için din, toplumsal düzenin sağlanmasında en önemli faktörlerden birisidir. Özellikle dinin birleştirici, bütünleştirici gücü, ferdin milliyetçilik bağını da kuvvetlendirmektedir. Gökalp de Durkheim gibi, Comte'un *üç hal yasası* üzerinden bir insanlık dini tanımı yapar. Ona göre, birinci evre (teolojik), peygamberler ve evliyalara inanmayı ifade ederken, akli ve nakli ilmin çatıştığı ikinci evrede (metafizik) fakihlerin rehberliğine yer verilir. O, pozitif evre olarak adlandırılan üçüncü evrede, akli ve nakli ilimler arasında bir bağ kurmaya çalışır ve pozitif ilimleri; dini an'anelerin katı bir nassı olarak değil, tarihin canlı ifadesi olarak nitelendirir. Ruh ile Tanrı'nın kaynaştığı bu evrede, din ile felsefe aynı hedefe yönelmiştir (Heyd, 1980, 60-61).

Durkheim'dan etkilenerek İslam'ı akli bir izaha dayandırmak isteyen Gökalp'e göre dinler, hayatın sembolik ifadesidir. Ayrıca dinin yasaları, bireyi cismani arzularından ve hayvani yaradılıştan kurtarmak için gereklidir (Vakkasoğlu, 1984, 165). Din, bireyin şahsiyet kazanmasında ve ruhunun şekillenmesinde en önemli unsurlardan birisidir. Dinin mahiyeti; ahlak, estetik ve mantığın mahiyetinden daha üstündür. Zira din insanı evliyalık makamına erdirtirken, ahlak insanı ancak fazilete erdirtirebilir (Gökalp, 1982, 22). Gökalp'in din hakkındaki düşüncelerinde zaman zaman çelişkiler yaşandığı dile getirilse de onun ruhunda din ve bilhassa İslamiyet, önemli bir yer teşkil eder (Güngör, 1976, 269). O, İslamiyet'i "bütün hukuki ve içtimai kanunların dışında, tamamen ahlaki bir din" olarak tanımlar. Bu görüşünü de İslamiyet'in hem nass (Kur'an yoluyla tebliğ) ile hem de vahiy ve sünnet yoluyla tebliğ edilmesine dayandırarak, İslam ahlakının örfü yönüne dikkat çeker (Heyd, 1980, 61).

Gökalp'e göre İslamiyet, ahlaki anlamda bir yol göstericidir. Bu yüzden fertler, en derin duygularını edindiği çocukluk döneminde, İslam ahlakı ile terbiye edilmelidir (Gökalp, 2014, 37). Zira her çeşit dini yaşayış, bireyin çocukluğundan itibaren şekillenmeye başlar. Bireyin ahlaki ve estetik duygularının oluşmasında namaz, oruç, bayram törenleri, kandiller vs. gibi ritüeller önemli bir yer teşkil eder. (Bolay, 1996, 129). Ona göre, "Çocukluğunda dini terbiye almayanlar, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkûmdurlar" (Gökalp, 1982, 24). Dolayısıyla gençliğin

dini terbiye alması elzemdir. O, bu husustaki düşüncesini “Hayatlarının her devresinde kuvvetli bir seciye gösteren kavimler, dini terbiye gören kavimlerdir” şeklinde ifade eder (Heyd, 1980, 61).

Gökalp, bir toplumun devamlılığını din ve milliyetçilik ruhu ile bağdaştırır. Ona göre, bir milletin mefkuresi canlılığını kaybederse, ondan meydana gelen değerler de gücünü yitirmeye başlar. Zira asıl değişme şeklin değişmesi değil, değerlerin değişmesidir. Dini ve milli değerlerle birlikte ahlaki değerlerin de önemine vurgu yapan Gökalp, ahlaki değerleri her şeyin üstünde görür ve onu en tepeye yerleştirir (Köseoğlu, 2009, 158). Gökalp, “Bir milletin fertleri arasında çimento, bedii (estetik) duygulardaki ortaklık demiştik. Bu çimento ne kadar kıymetli olursa olsun, bir milletin fertlerini birbirine bağlayamaz. Bu ölçüde sağlam bir ilişkiyi meydana getirebilecek olan manevi bağ, yalnızca ahlaktır” der (Gökalp, 1982, 18). Onun bu sözleri; dil, din, kültür ve ahlakın ayrılmaz bir bütün olduğunu gösterir niteliktedir.

Gökalp'e göre birey ve toplumu mutlu kılan yegâne unsur ahlaktır. Nasıl ki ilmin yol göstericisi yöntemse, ahlakın yol göstericisi de vicdandır. Vatan dediğimiz şey de dini, ahlaki, bedii güzelliklerin sergilendiği yerdir. Milli kültürü ve milli dayanışmayı kuvvetlendirmenin yolu, ahlaki güçlendirmeden geçer (Köseoğlu, 2009, 158-159). Özellikle Tanzimat Dönemi öncesi çocuklara verilen ahlaki değerlerin ve İslam terbiyesinin, daha sonraki süreçte değişime uğradığını dile getiren Gökalp'e göre terbiyede İslami yöntem ve kaideleri esas alınmalı ve terbiye verilirken; *Çağdaşlık, İslamlık ve Türklük* sentezlenmelidir. Gökalp bu husustaki düşüncesini şu şekilde ifade eder:

“Bir Türk babası, çocuğunun Türkçe konuşmamasını, Türkçe okuyup yazmamasını, Türk tarihini bilmemesini, İslam tarihi konusunda bilgisiz kalmasını asla kabul edemez. Her baba çocuğunun Türk ve Müslüman olarak büyümesini istediği gibi, çağdaş bir insan olarak yetişmesini de arzu eder. Demek ki, bizim için eksiksiz bir eğitim üçlü olmalıdır. Türk eğitimi, İslam eğitimi, Çağdaş eğitim” (Gökalp, 2009, 56-57).

Türk ve İslam âleminin yaşadığı sıkıntılarının ve toplumsal geri kalmışlığın nedenini, dinin gerektiği şekilde anlaşılıp, yaşanmamasına bağlayan Gökalp'e göre, dinin birleştirici gücünden yararlanılmalıdır. Ancak o, dinin geleneksel yapıdan ayrılması gerektiğini ifade ederek, dinde reforma gidilmesi gerektiğinin altını çizer. İki farklı toplum yapısı arasında kalan ve geçiş dönemine tekabül eden yaşamıyla birlikte değişen İslamcılık ve Osmanlıcılık fikri gibi yaşamının merkezine oturttuğu din anlayışı da zamanla yerini farklı ideallere bırakmaya başlasa da onun dinde yeniliğe gidilmesi gerektiğini ifade eden sözleri, ıslahatçı kimliğini de görünür kılmaktadır (Keskin, 2003, 105). Gökalp'in yaşadığı dönem ve bu dönemin dini düşünceleri üzerine etkisi değerlendirilecek olursa; onun hayatını iki döneme ayırarak ele almak doğru bir yaklaşım olacaktır. İlk olarak, çocukluk ve gençlik yıllarında dini ve fikri hayatı şekillenmeye başlayan Gökalp'in hayatında, ailesi ve hocalarının etkilerini görmek mümkündür. Bilhassa babasının yönlendirmeleri sonucunda Namık Kemal'in tesirinde kalan Gökalp, o dönemde Osmanlıcılık fikrini benimsemiştir. Yine aynı dönemde, kelam ve tasavvuf ilmine de merak sarmıştır (Keskin, 2003, 103). Bu dönemde dini eğilimleri güçlü olan Gökalp'in düşüncelerinin, zamanla değişmeye başladığı görülür. Özellikle Malta sürgünü, onun *tevekküle* ağırlık verdiği bir sürecin başlangıcı olarak karşımıza çıkmaktadır (Heyd, 1980, 61). Gökalp'in, Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin ön planda olduğu bu dönemde; *Diyarbakir* ve *Volkan* isimli gazetede yazdığı yazılar, onun dine olan yaklaşımını ve dine düşkünlüğünü gözler önüne sermektedir. İttihat ve Terakki'nin etkin olmaya başladığı bu yıllar, özellikle *Peyman* isimli gazetede yazdığı makaleler, Gökalp'in dini düşüncelerinin yansıması olarak görülebilir (Keskin, 2003, 104). Bu süreçte yazdığı yazılarda, din konusuna sıklıkla değinen Gökalp, “Garp'ta her kemalin masdarı (kaynağı) fen ise de Şark'ta her feyzin menba'ı dindir... Dini İslam, Devlet-i İslamiyye'den muahhar değil, mukaddemdir. Başka diyarlarda dinin membaı devlet olduğu halde, Ceziret-ül Arap'ta devletin masdarı din olmuştur” (Gökalp, 1976, 79). Dinin devletten önce geldiğini ifade eden Gökalp, burada İslam dinin önemine değinir.

Ayrıca yayınladığı yazılarda ve makalelerde hürriyeti; “Allah’tan başkasına kul olmamak” şeklinde tanımlayan Gökalp, İslam dinini, hürriyet dini olarak görür (Gökalp, 1976, 58-59).

Yeniliklere açık görüşleri ve ıslahatçı fikirleri, Gökalp’i sürekli bir arayış içerisine sürükler. Çalkantılarla dolu yaşamının ikinci dönemi olarak nitelendirilebilecek dönemde, yolu Doktor Abdullah Cevdet ile kesişir. Abdullah Cevdet, onun hayatında iz bırakan birisidir ve nitekim İttihat ve Terakki Cemiyetine olan ilgisi de onun tesiri ile başlar. Gökalp’in hayatını keskin bir şekilde iki döneme ayırmak pek mümkün olmasa da hayatının bazı dönemlerinde belirgin şekilde değişimlerin yaşandığını görülmektedir (Keskin, 2003, 103-104). Özellikle 1909’da Diyarbakır delegeşi seçilmesinin ardından katıldığı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi ve akabinde kurultay için Selanik’e gitmesi, onun hayatındaki dönüm noktalarından birisi olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğunun dağılmaya başladığı döneme denk düşen bu yıllar, onun fikirlerini sorgulamaya başlamasına neden olur. Onun için Osmanlılık fikri önemini yitirmeye başlarken, milliyetçilik fikri ön plana çıkmaya başlar. Selanik yılları Gökalp’in toplum sorunlarını daha yakından görmesi için bir fırsat olur. Gökalp burada, toplumun kurtuluşu için çözüm yolları aramaya başlar. Nitekim düşüncelerinin temelini oluşturan Durkheim ve Comte gibi batılı düşünürlerden yoğun olarak etkilenmesi de bu döneme denk düşer (Keskin, 2003, 105-106). Osmanlı’nın sonu ve yeni Türkiye Cumhuriyeti’ nin kuruluşu olarak kabul edilen bu dönem, Gökalp’in Türkçülük ve milliyetçilik ruhunun, dini duygularının önüne geçmeye başladığı yıllar olarak değerlendirilebilir. Zira gençlik yıllarından bu yana dini, düşüncelerinin merkezine koyan Gökalp için artık millet/milliyetçilik mefkûresi ön plana çıkmaya başlamıştır. Onun din hakkındaki düşüncelerinde yaşanan değişimin temelinde, I. Dünya savaşı sırasında yaşanan bazı olayların etkisini görmek mümkündür. Nitekim bazı Müslüman toplumların ve Hintlilerin, Osmanlı karşıtı tavır sergilemesi, Arnavutlukta yaşanan ayaklanmalar ve tüm bunlarla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun “kutsal” savaşta başarısız olması, Gökalp’in milliyetçilik fikrini daha da perçinlemiş, dolayısıyla İslamcılık düşüncesi de zedelenmeye başlamıştır. Ancak bu durum, onun tamamen İslam’dan ve dini düşüncelerden uzaklaştığını göstermez (Heyd, 1980, 114). Nitekim Gökalp’in hayatında ona tesir eden değerli hocalarının ve babasının rehberliği, onun dini duygu ve düşüncelerinin tamamen ortadan kalkmasına müsamaha göstermemiştir. Gökalp’in dini değişimini anlayabilmek için yaşadığı dönemin meşruiyetlerini bilmek gerekir. O, iki farklı toplum yapısı içerisinde Türkçülüğü, milliyetçiliği ve dini bir arada tutmaya ve sentezlemeye çalışan bir düşüncüdür. Nitekim hem Osmanlı İmparatorluğu gibi çokuluslu bir toplumda yaşamış hem de yeni kurulan Cumhuriyet rejimine şahit olmuş bir fikir insanının düşüncelerinde değişim olması kaçınılmaz bir durumdur. Ayrıca dağılmakta olan bir devletin siyasi ve sosyal yapısını yeniden düzenlenmeye çalışılmasıyla birlikte dini bir reformun gerekliliğini yansıtan bir dönem olarak nitelendirebileceğimiz bu zaman zarfında, fikri karmaşalar ve çelişkiler yaşayan sadece Gökalp değildir (Akyul, 2007, 89). Zira dönemin aydınları da benzer çelişkiler yaşamış, bir taraftan kendi kültürel ve fikri miraslarına sahip çıkmaya çalışırken, diğer taraftan da Batının yeniliklerinden yararlanmaya -muasır medeniyetler seviyesine ulaşmaya- çalışmışlardır. Dolayısıyla bu faydacı yaklaşımlar, doğal olarak çelişkileri de kaçınılmaz kılmıştır. Ayrıca siyasi ve fikri anlayışın yeni yeni tecrübe ediliyor olması da düşüncelerde tezatlıkların yaşanmasına neden olmuştur (Türküne, 2011, 104-105). İslamcılık-Osmanlılık fikrinin yerini Türkçülük düşüncesine bırakmaya başladığı bu dönemde Gökalp, dinde yeniliklere gidilmesi gerektiğini öne sürer. Ona göre, din ile devlet işleri birbirinden ayrılmalı, İslamiyet’in siyasi ve içtimai hayat üzerindeki hâkimiyetine son verilmelidir. Onun bu düşüncesi, bir taraftan sultanlık ve halifelik makamını bünyesinden barındıran Osmanlı’yı derinden etkilerken, diğer taraftan Cumhuriyet dönemi laiklik anlayışının da temelini oluşturur. Bu süreçte Gökalp, din ve devlet işlerinin ayrılmasının yanı sıra, şeyhülislamlık makamının da kaldırılması gerektiğini dile getirir. O, şeyhülislamın da diğer müftüler gibi ulemalardan olması

gerektiğini dile getirir ve siyasi makamlardan bağımsız bir şekilde icraatta bulunmalarının doğru olacağını savunur (Heyd, 1980, 63).

Gökalp'in düşüncelerine önem verdiğini dile getiren Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin içinde bulunduğu şartları da göz önüne alarak, şeyhülislamlık makamını kaldırır ve bu görevi daha kurumsal bir yapı olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na devreder. Gökalp'in din ve devlet ile ilgili görüşleri bununla da sınırlı kalmaz ve akabinde, tekke ve zaviyelerde de ıslahatın gerekli olduğunu öne sürer. Ona göre, İslam medeniyetinin yayılmasında önemli bir yeri olan ve başlangıçta oldukça faydalı hizmetler veren, ancak zamanla amacından çıkarak fonksiyonunu yitirmeye başlayan ve delalete düşen tekkelerde de dini yenilikler yapılmalı ve çağın ihtiyacı dikkate alınmalıdır (Gökalp, 1976, 85-87). Gökalp'in din ile ilgili fikir beyan ettiği bir başka kurum, Evkaf Vekâleti (Vakıflar Genel Müdürlüğü)'dir. Ona göre vakıflar "devlet için devlet" olarak görülmekte, belediye teşkilatının kurulmasında engel teşkil etmektedir. Vakıflar, Türk halkının girişimcilik ruhunu felce uğrattığı için insanlığı tembelleğe sürüklemektedir. İslamiyet kaderciliğe karşı iken, vakıflar; dervişane fikirler telkin etmektedir ve bundan dolayı da Evkaf Vekâleti kaldırılmalıdır. Gökalp'in bu isteği ölümünden kısa bir süre sonra (1924) gerçekleştirilmiştir (Heyd, 1980, 65-66).

Fıkhi konuların dönemin içtimai şekillerine göre değerlendirilmesi ve yorumlanması gerektiğini savunan Gökalp'e göre, içtimaiyatın ilmi mefkûresi, fıkhnın mutlak emirlerine tercih edilebilir (Gökalp, 1981, 16-20). Çağın ihtiyaçları doğrultusunda yeni Fıkhi prensiplere ihtiyaç duyulduğunu ifade eden Gökalp, toplumsal olgu ve olaylara göre değişiklik gösteren Fıkhi konularda yeni içtihatlarla gidilmesi gerektiğini dile getirir. Gökalp'in bu düşüncesi, onun fıkıh ve içtihat yorumuna sosyolojik bir boyut kazandırdığını gösterir. Bu bağlamda, toplumsal hukukun temelini oluşturan örfi değerler esas alınarak bir içtihat hazırlanmalıdır. Zira ona göre örf, toplumsal pratiklerle ortaya çıkmış bir toplum vicdanını yansıtır. (Keskin, 2003, 112). Gökalp'in din ile ilgili bir diğer düşüncesi de din ile doğu medeniyetini ayırmak ve böylece İslam'ın temel değerleriyle, Avrupa medeniyetini ve Türk milli harsını birlikte yaşatmaktır. Ona göre din, herhangi bir medeniyetle doğrudan ilişkilendirilmemelidir. Zira Doğu Medeniyetinin ürünü gibi görünen İslamiyet, Batı medeniyeti ile harmanlanmalıdır (Heyd, 1980, 68-69). Eserlerinde dinin önemine dikkat çeken Gökalp için ilim de zaruri bir ihtiyaçtır. Nitekim o, dinde yeniliğe gidilmesi gerektiğini savunurken, çağın ihtiyacına uygun bir din anlayışını savunur. Dolayısıyla ilim ile din arasında sıkı bir bağ kurmaya çalışır. O, "Din, ilmin bir netice-i zaruriyyesidir... Dünyada hiçbir varlık yoktur ki ilimden büsbütün ari olsun... Din, insanîyetin bir hasse-i mümtazesidir" diyerek, dinin ve ilmin önemine değinir (Gökalp, 1976: 98). Ona göre ilmin görevi, "zihinlere tedbir öğretmek", dinin görevi ise "kalplere tevekkül ilham etmektir". Yani din tevekkül ise bilim de tedbirdir (Gökalp, 1976, 100). Öyleyse ikisinin çatışması mümkün değildir. Aksine din ve ilim birbirinin tamamlayıcısıdır.

Genel görüşün aksine, Gökalp ilim ve dinin hiçbir zaman çatışma içerisinde olmadığını ifade eder. Bilakis, ilmi hakikatleri kendi emellerine alet eden ve kendi tahayyüllerine göre şekillendiren, din dışı yenilikler telakki eden "hocalar" çatışma algısı oluşturmaktadırlar (Heyd, 1980, 70-71). Nitekim ilim, dinden istifade etmeye mecburdur. "İlim ile din; Birincisi tedbir, ikincisi tevekküldür. İlim ile din: Birincisi ihtiyat, ikincisi cür'ettir... Birbirine gerekli olan bu iki kuvvet, beşerîyetin iki muazzez rehberi selamet'idir. Kemal-i akl ve metanet-i kalbe malik olmak için bu iki kuvveti daima nefsimizde tenmiye edelim" (Gökalp, 1976, 102). İnsan neslinin seçkin ve üstün olmasını ilmi değerlerle ilişkilendiren Gökalp'e göre,

"ilim ne kadar gelişirse gelişsin, insan vicdanında müşterek giderek tatmin meydana getiremeyecektir. İlmin bu eksikliğini giderecek tek bir mukaddes kuvvet vardır ki, o da dindir. İlmin nuru, iman gücüyle birleşirse büyük bir kuvvet-i pür nimet doğar. Bu iki kuvvet, insanlığın muazzez kurtuluş rehberleridir" (1976, 100).

Bazı düşünürler ilim ile din arasında olumlu bir bağ kurmanın çokta mümkün olmadığını dile getirirler de Gökalp iki kavram arasındaki etkileşime dikkat çekmektedir.

Gökalp'in din hakkındaki düşünceleri zamanla değişime uğrasa da onun tamamen dinden soyutlandığını ya da din ile bir çatışma içerisinde olduğunu söylemek doğru bir yaklaşım değildir. Zira onun din hakkında asıl vurgulamak istediği şey; tümelde dinin, tikelde ise modern toplumlardaki İslamiyet algısının nasıl olduğu ve buna mukabil, İslam'ın Türkiye'de nasıl konumlandırılması gerektiğidir (Akyul, 2007, 50). Nitekim o, hakkında yapılan tüm eleştirilere rağmen, İslamiyet karşıtı tutumlara karşı dini ön planda tutmaya çalışmıştır. Batının yeniliklerinden yaralanılması gerektiğini savunurken, bunun dini inkâr yoluna gitmeden de mümkün olabileceğini vurgulamış ve dinin toplumsal işlevi üzerinde durarak, dini, dönemin içtimai şartlarına göre yeniden düzenleme yoluna gitmiştir (Vakkasoğlu, 1984, 164). Ona göre din, farklılıklara ve yeniliklere açık bir olgudur ve bundan dolayıdır ki, diğer dinlerde olduğu gibi İslamiyet için de değişim kaçınılmazdır (Heyd, 1980, 59). Çeşitli tartışmalara konu olan Gökalp'in din hakkındaki görüşünü Duru, şu şekilde ifade eder; "O, cemiyetin canlı inanışlarını, yapılarını gerçek din olarak tanırdı. Ne medreselerin nakliyat'ını ne de koca karıların 'eski mitoloji artığı' inanışlarını din sayardı. Batıla inanmazdı, gerçek realiteyi görürdü. O'nun için aşkın, kutsal duygular dindi" (Duru, 1975, 39).

Sonuç

Din ve milliyetçilik üzerinde sıklıkla duran Gökalp'e göre, milli değerler de dini değerler gibi inanca dayanır, tıpkı bayrak ve hilalin, kutsiyeti sembolize etmesi gibi (Köseoğlu, 2009, 155). Milliyet din gibidir, kalbin tasdiki ve dilin ikrarı gereklidir. Ona göre, Türk olmak için yalnızca Türk doğmak yetmez, Türk gibi duyup, Türk gibi düşünmek hatta kalbinde bu kanaati taşımak gerekir (Köseoğlu, 2009, 166). Nitekim o, Diyarbakır doğumlu olması münasebetiyle, "Kürtlüğü" ve milliyetçiliği üzerinden yapılan yorumlara; "Cedlerim Türk olmayan bir bölgeden gelmiş olsa bile kendimi Türk sayarım. Çünkü bir adamın milliyetini tayin eden ırki menşei değil, terbiye ve duygulardır" şeklinde cevap verir (Gökalp, 1922, 1-6).

İslam'ı ve Türk milliyetçiliğini sentezlemeye çalışan Gökalp'e göre, Türk milletini Türkçe konuşan Müslümanların bütünü oluşturmaktadır. Türklerin milli uyanışıyla birlikte, İslam'ın son kalesi olan Türkiye'de İslam dini yeniden canlanacaktır. (Heyd, 1980, 72). Dolayısıyla çağdaş İslamiyet ile Türk milli harsı kaynaştırılarak birbirini tamamlayabilir. Türk medeniyetinden ve milli harstan ödün vermeden bir İslam anlayışı geliştirilebilir. İslamiyet'le milliyet mefkûrelerinin taban tabana zıt olduğunu iddia eden Sünniler, Gökalp'in bu görüşüne karşı çıkar. O da bu düşüncesini Kuran'ı Kerim' de geçen; "Sizi kavimler ve kabileler olarak yarattık ki birbirinizi tanıyasınız" ayetiyle destekler (Hucurat, 13). Gökalp, ayet-i kerimede geçen "birbirini tanımayı" dil birliği -aynı dili konuşmak- olarak yorumlar. Fikirlerini, Kur'an ve hadislere dayandırarak açıklamaya çalışan Gökalp, "Her millete bir rehber (peygamber) yolladık" (Nahl, 16/36) ayetini, çağdaş İslam ve milliyetçiliğe bir gönderme olarak yorumlar. Çünkü ona göre milliyetçilik, aynı cins milletlerden meydana gelen devletlerin bir araya gelmesiyle oluşur (Heyd, 1980, 71-72). Din ve milliyetçiliğin, bir toplumu birleştirmede/bütünleştirmede çimento görevini üstlendiğini dile getiren Gökalp, "...fertleri mukaddes gayeler için ölmeye sevk eden duygular din ve milliyet hislerinden ibarettir" der (Gökalp, 2009, 62). Fertlerin iradelerini ortaya çıkaran, onları iyiye ve kötüye sevk eden mefkûredir. Dolayısıyla fertler, ülküleri uğruna menfaatlerini, mutluklarını ve hatta hayatlarını feda ederler. Bu uğurda karşılıklarına çıkan her şeyi yıkamak ve parçalamak isteyebilirler (Gökalp, 2009, 63). Dini, milliyetçilik bağını güçlendirmede önemli bir unsur olarak gören Gökalp'in zamanla milliyetçilik yönünün daha ağır bastığı görülür. Artık ona göre, milliyetçilik İslamiyet'ten çok daha önemlidir (Heyd, 1980, 74). Ancak o, milliyetçiliğe büyük bir değer atfederken,

dini de tamamen yok saymaz. Nitekim o, İslamiyet'e milli Türk niteliği kazandırmaya çalışır. Dolayısıyla Türk milliyetçilik ruhuyla uyuşmayan yeniliklerin, yabancı katkılar sayılarak, İslamiyet'ten çıkarılması gerektiğini savunur. İslam esasına uygun olmayan Arap gelenekleri çıkarılarak, İslam dini tasfiye edilmelidir. İslam'ın yabancı unsurlardan temizlenmesi gerektiğini ileri süren Gökalp, ibadetlerin de halk diliyle -Türkçe- yapılması gerektiğini savunur. Onun bu husustaki fikirleri üzerinde Herder' in etkisi görülür. Nitekim Herder, atalarının dinine sahip çıkmayan ilkel kavimlerin kişiliklerinden ve tarihlerinden mahrum olduklarını dile getirmektedir. Herder'e göre de ibadetler halk diliyle yapılmalıdır (Heyd, 1980, 74). Buradan hareketle, ibadetlerin Türkçe yapılması gerektiğini savunan Gökalp'e göre, din kitapları Türkçe olmalıdır. Nitekim bir toplum okuduğunu anlayamazsa, dinin gerçek mahiyetini de anlayamaz. Dolayısıyla hutbelerdeki vaazlar da Türkçe okunmalıdır. Vaizlerin, hatiplerin ne söylediğini anlamayan bir fert, yaptığı ibadetten de keyif alamaz. İmam-ı A'zam'ın bazı görüşlerinden yola çıkarak, namazdaki surelerin de milli dil ile okunması gerektiğini savunan Gökalp'e göre, ibadetten alınacak zevk ne okuduğunu bilmekle daha mümkündür. İşte bu yüzden, daha müreffeh bir dini yaşam için, Kur'an tilavetleri, ibadetler, ayinler, dualar vs. ana dilimizde okunmalıdır (Gökalp, 2014, 195-196).

KAYNAKÇA

- Acet, Mehmet Tahir. *Ziya Gökalp'te Din ve Milliyetçilik*. Diyarbakır: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Akyul, Nurettin. *Ziya Gökalp'e Göre Din ve Değişim*. Ankara: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Başgil, Ali Fuat. *Ana Hukuk "Eski Adile Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*. Cilt 1. Ankara, 1943
- Baron, Salo Wittmayer. *Modern Milliyetçilik ve Din*. 1. Çeviren Mehmet Özay. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları, 2007.
- Bircan, Ufuk. «Ziya Gökalp'in Felesefe Dersleri Üzerine.» *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 14 (2019): 37-53.
- Bolay, Süleyman Hayri. *İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Çelebi, Ercan. «Atatürk ve Türk Dünyası.» *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18, no. 1 (2010): 199-208.
- Duru, Kazım Nami. *Ziya Gökalp*. İstanbul: MEB Yayınları, 1975.
- Duymaz, A. *Ziya Gökalp*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1923.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler*. Düzenleyen: Ferit Ragıp Tuncor. Cilt 8. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler*. Düzenleyen: Şevket Beysanoğlu. Cilt 1. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler*. Düzenleyen: Abdülhaluk Çay. Cilt 7. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*. Konya: Tuna Kitabevi, 2009.
- Gözaydın, İhtar, ve Nazlı Ökten Gülsoy. «Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları.» *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3, no. 21 (2010): 1-15.
- Güngör, Erol. *Ziya Gökalp ve Türkçülükte Din Meselesi Sosyal Meseleler ve Aydınlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.

- Gürsoy, Şahin, ve İhsan Çapcıoğlu. «Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme.» *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47, no. 2 (2006): 89-98.
- Heyd, Uriel. *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. Çeviren A. Gökçe Bozkurt. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Heyd, Uriel. *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*. Çeviren Cemil Meriç. İstanbul: Sebil Yayınları, 1980.
- İnan, Ayşe Afet. *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'e El Yazmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.
- İzzet, Mehmet. *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*. 2. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1969.
- Kardaş, Rıza. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I. Ziya Gökalp*. İstanbul: MEB Yayınları, 1992.
- Keskin, Y. Mustafa. «Ziya Gökalp'in Din Anlayışı.» *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003): 101-118.
- Köseoğlu, Nevzat. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu "Ziya Gökalp"*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009
- Türköne, Mümtaz'er. *Milletler ve Milliyetçilikler*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2012.
- Türköne, Mümtaz'er. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. 5. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011.
- Tütengil, Cavit Orhan. *Ziya Gökalp Üstüne Notlar*. 2. İstanbul: Varlık Yayınları, 1964.
- Tütengil, Cavit Orhan. *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*. İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1956.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: ... Yayınları, 2001.
- Vakkasoğlu, Vehbi. *Tarih Aynasında Ziya Gökalp*. 3. İstanbul: Cihan Yayınları, 1984.
- Zorlu, Meltem. *Türkçülük Temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin İdeologu Ziya Gökalp*. Çorum: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.